

TÜRKÇEDE ÜÇÜNCÜ GRUP

(ARA) EKLER

Cahit BAŞDAŞ*

Türkçede anlamlı kelimelerin yanında, doğrudan kavram karşılığı bulunmayan pek çok görevli ses veya ses birliği kullanılmaktadır. Evrendeki nesne, kavram, hareket ve oluşun bir bölümü, kök halindeki kelimelerle ifade edilir. Her kavram karşılığında ayrı bir kök bulunmadığından, binlerce nesne ve kavram, mevcut köklerden çeşitli eklerle türetilen kelimelerle karşılanmıştır. Herhangi bir kavramı karşılamadıkları için tek başlarına dilde kullanılma yeterliğine sahip olmayan ancak başka bir kelimeye bağımlı olarak kullanılabilen eklerin bir bölümü, kelime türetme görevi üstlenirken, diğerleri kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kurarlar.

Yapı bakımından eklemeli diller arasında yer alan Türkçede ekler, önemli bir yer tutar. İlgili hemen bütün kaynaklarda, *yapım ekleri* ve *çekim ekleri* olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Yapım ekleri, genel olarak, “mevcut kök ya da gövdelerden yeni fiil veya isim gövdeleri yapan ekler” biçiminde; çekim ekleri ise, “kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran ekler” biçiminde tanımlanır. Yani her iki grup arasındaki temel fark, kelimenin anlamını veya türünü değiştirme ya da değiştirmeme olarak düşünülmüştür. Ancak anlamdaki değişiklik konusunda kesin bir ölçü yoktur. Yapım ekleri arasında sayılan bazı ekler, eklendikleri kök veya gövdelerden her zaman sözlüksel değer taşıyan yeni bir kelime türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaşmıştır. Aynı şekilde bazı çekim eklerinin de çeşitli sebeplerle kalıplaştığı ve kelimeler arasında ilişki kurma işlevini kısmen ya da tamamen kaybettiği, yerine göre türetme görevi üstlendiği görülmektedir. Eklerin çeşitli kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları, Hocamız Zeynep Korkmaz tarafından incelenmişti.¹ Burada, eklerin işlevlerini dikkate alarak yeni bir tasnif yapmaya çalışacağız.

Bazı ekler, dilin tarihî gelişme sürecinde, çeşitli bakımlardan değişerek günümüze gelmiştir. Bir kısmında fonetik gelişmeler doğrultusunda, sadece şekil değişikliği meydana gelmiş; bir kısmının hem şekli hem de fonksiyonu değişmiştir. Hatta bazı ekler, başka ekler veya kelimelerle kalıplaşarak tanınmaz hale gelmiştir. Bu durum, eklerin tasnifini güçleştirmektedir.

Bilindiği gibi yapım ekleri dörde ayrılır:

1. İsimden isim yapan ekler
2. İsimden fiil yapan ekler
3. Fiilden isim yapan ekler

* Yard. Doç. Dr. D.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi-DİYARBAKIR cbasdas@diele.edu.tr

¹ Z. Korkmaz (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*.

4. Fiilden fiil yapan ekler

Birinci ve ikinci maddelerde yer alan ekler, başka bir tasnife tabi tutulmadan sıralanırlar. Ancak üçüncü ve dördüncü maddelerdeki ekler, doğrudan sıralanmayıp farklı işlevleri doğrultusunda, yeniden gruplandırılırlar.

Üçüncü maddede fiilden isim yapan ekler, genel nitelikleri dikkate alınarak önce ikiye ayrılır:

- a. Fiilden herhangi bir isim yapan ekler
- b. Fiilimsi ekleri

Fiilimsi ekleri, yeniden sınıflandırılarak *isim-fiil*, *sıfat-fiil* ve *zarf-fiil* ekleri olmak üzere üç grupta incelenir.

Fiilden isim yapma eklerinin alt başlıklar kullanılarak kendi aralarında yeniden gruplandırılması, bu eklerin işlevleri bakımından farklı niteliklere sahip olduklarını gösterir. “Fiilimsi” başlığı altında verilen ekler, adından anlaşılacağı üzere diğer isim yapma eklerinden farklı olarak her zaman tek başlarına yeterli kavram veya nesne karşılığı bulunan kalıcı isimler yapmazlar. Çoğunlukla sözlüksel değer taşımayan, fiil ile isim arasında ayrı ve geçici bir gramer kategorisi oluştururlar: *koşmak*, *koşan*, *koşarak* yapılarında kullanılan *-mak*, *-an* ve *-arak* eklerinin *koş-* fiilinin anlamında kesin bir değişiklik yapmadıkları, dolayısıyla fiil kökünden yeni ve ayrı bir nesne adı türetmedikleri açıktır. Ayrıca her üç kelimedede beklenen belirli bir tür değişikliği de gerçekleşmemiştir. Halbuki uçak kelimesinde *-ak* eki *uç-* fiilinden yeni bir nesne adı yaparak hem anlamda hem de kelime türünde belirli ölçüde değişiklik yapmıştır. Hemen bütün fiilimsi eklerinin belirli kelime tabanları üzerinde kalıplaşarak kalıcı isimler yaptıkları bilinmektedir. Master ekleriyle: *çakmak*, *kaymak*, *tokmak*, *dolma*, *kazma*, *kavurma*, *dikiş*, *giriş*, *çıkış*, *yanlış*; sıfat-fiil ekleriyle: *ayran*, *düzen*, *sıçan*, *döner*, *keser*, *dolmuş*, *yiyecek*; zarf-fiil ekleriyle: *çevre*, *doğa*, *yara* gibi pek çok kalıcı isim yapılmıştır.

Dördüncü maddedeki fiilden fiil yapan ekler de benzer sebeplerle iki grupta incelenir:

- a. Fiilden herhangi bir fiil yapan ekler
- b. Çatı ekleri

Fiilin anlamında belirli ölçüde değişiklik yapanlar, birinci grupta, temel anlamda köklü değişiklik yapmayanlar da ikinci grupta, *çatı ekleri* başlığı altında değerlendirilir. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* adlı değerli eserinde, konu ile ilgili tartışmalara dikkat çektikten sonra, *çatı eklerinin fiilden fiil türeten ekler olduğunu, ancak fiilden fiil yapan ekleri özelliklerine göre iki alt gruba ayırmak gerektiğini* belirtmiştir. Buna göre birinci gruptakiler tür itibarıyla çatı ekleriyle birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde köklü anlam değişiklikleri yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve gövde

ile kaynaşmış durumdadır: *ayır-*, *barış-*, *çalış-*, *çevir-*, vb. Korkmaz, bu tip eklerin çatı kavramı dışında tutulması gerektiğini, bunların fiilden fiil yapan ekler grubunda değerlendirilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. *İkinci gruptakiler ve çatı kategorisine girenler ise, eklendiği fiilin temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan, fiilin nesne ve özne ile olan bağlantısında şekil ve durum değişikliği meydana getiren eklerdir: iç- / iç-il-, iç-ir-; giy- / giy-in-, giy-dir-; tanı- / tanı-ş-, tanı-ş-tır- vb.* (Korkmaz, 2003: 540). İşlevi bakımından çatı ekleri arasında özel bir yere sahip olan işteşlik eki *-ş-*, Kırgız, Özbek, Uygur lehçelerinde doğrudan, diğer lehçelerde düzenli olmamakla birlikte, dolaylı olarak üçüncü çokluk şahıs kavramı üstlenerek çekim eklerine yaklaşmıştır.

Olumsuzluk eki *-mA*, üzerine geldiği fiilin bildirdiği hareket ya da oluşun gerçekleşmediğini göstererek kelimedeki belirli ölçüde anlam değişikliği yapar. *geldi, gelmedi* çekimli fiillerinin birincisinde “gelme” işinin gerçekleştiği; ikincisinde ise aynı işin gerçekleşmediği ifade edilmektedir. Ancak her iki kelime aynı hareketi ifade eder. Yani *-mA* eki, *gel-* fiilini başka bir fiile veya isme dönüştürmez. O halde olumsuzluk eki, fiilde köklü bir anlam ya da tür değişikliği değil kısmî değişiklik yapar.

Çekim ekleri arasında sayılan pek çok ek, zamanla bilinen aslî görevinden kısmen ya da tamamen uzaklaşmıştır. Hatta yerine göre belirli ölçüde anlam değişikliği yaparak görev bakımından yapım eklerine yaklaşmıştır. Söz konusu eklerin farklı işlevleri, başta Zeynep Korkmaz olmak üzere, bilim adamları tarafından tespit edilmiştir.² Burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Eski yön gösterme ekleri (*-GARU*, *-rU*): *dışarı, içeri, ileri, yukarı, taşra* gibi kelimelerde; eski vasıta eki (*-In*): *kışın, yazın* kelimelerinde; eşitlik eki (*-CA*): *düşünce, eğlence* vb. kelimelerde kalıplaşarak yapım eki niteliği kazanmıştır.

Çekim ekleri arasında sayılan ve ekimli fiillerde, fiilin bildirdiği hareket veya oluşun birden fazla kişi (üçüncü şahıslar) tarafından yapıldığını gösteren, bir bakıma işteşlik eki (*-ş*) gibi, fiil-özne ilişkisini belirleyen *-lAr*, isimler üzerinde kullanıldığında, kelimeler arasında herhangi bir anlam ilişkisi kurmaz. Tür değişikliği yapmamakla birlikte anlamda belirli ölçüde genişleme yaparak üzerine geldiği kelimenin birden fazla varlığı, nesneyi ifade etmesini sağlar. Kelimenin anlamında, sınırlı da olsa, değişiklik yapan *-lAr*, bu yönüyle isimler üzerinde yapım eklerine benzer bir görev üstlenmiştir.

Her yapım eki, her zaman anlamda köklü bir değişiklik yaparak yeni ve ayrı bir kelime türetmeyebilir. Aynı şekilde her çekim eki de her durumda, sadece çekim ve işletme görevi üstlenmeyebilir. Matematiksel bir yaklaşımla ifade etmek gerekirse, bütün yapım ekleri ile çekim ekleri, aralarındaki nitelik farklarından kaynaklanan sebeplerle, birbirine eşit uzaklıktaki birer nokta üzerinde değil, bir doğrunun değişik noktaları üzerinde gösterilmelidir.

² Fazla bilgi için bk. Z. Korkmaz (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*; Z. Korkmaz (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, s. 235; G. Gülsevin (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*; A. Buran (1996), *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*.

İşlev ve kullanılışları bakımından yapım ekleriyle çekim eklerinin kesişme noktasında bulunduğunu düşündüğümüz başlıca ara ekler şunlardır:

- İsim-fiil ekleri
- Sıfat-fiil ekleri
- Zarf-fiil ekleri
- Çatı ekleri
- Olumsuzluk eki (-mA)
- Çokluk eki (+lAr)
- Eski yön gösterme eki (-GArU)
- Eski vasıta eki +(I)n
- Eşitlik eki +ÇA

Yukarıda başlıklar halinde sıraladığımız eklere, benzer fonksiyonları tespit edilen başka ekler ilave edilebilir.

SONUÇ

Bütün yapım ekleri, kelimenin türünde ve anlamında aynı oranda değişiklik yapmaz. Bütün çekim ekleri de her zaman ve sadece kelimeler arasında anlam ilişkisi kurmaz.

Bilinen en eski metinlerde, bazı yapım ve çekim eklerinin fonksiyonları birbirine yakındır. Bir kısmının işlevi ise, tarihî süreç içinde birbirine yaklaşmış ve birçok noktada kesişmiştir. Bu sebeple Türkçede kullanılan yapım ve çekim eklerini, eşit uzaklıktaki iki ayrı nokta üzerinde düşünüp kesin çizgilerle birbirinden ayırmak pek mümkün görünmemektedir.

Her iki ek grubun içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişen ekleri, “ara ekler” olarak üçüncü bir grupta değerlendirmek, kanaatimizce daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

KAYNAKLAR

ATALAY, Besim (1941), **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**, İstanbul: TDK yayınları.

BURAN, Ahmet (1996), **Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri**, Ankara: TDK yayınları.

DENY, Jean (Çeviren: O. Şahin, 1995), **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları**, Ankara: TDK yayınları.

GRÖNBECH, K. (Çev. M. Akalın, 1995), **Türkçenin Yapısı**, Ankara: TDK yayınları.

GÜLSEVİN, Gürer, (1997), **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Ankara: TDK yayınları.

GÜLSEVİN, G. - Gülsevin, S. (1993), **Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I-Fiilden İsim Yapan Ekler**, Malatya.

HATİBOĞLU, Vecihe (1981), **Türkçenin Ekleri**, Ankara, TDK yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1960), **Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri**, DTCF Dergisi, XVII/3-4, s. 275-358, Ankara: DTCF yayınları.

-----, (1994), **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, Ankara: TDK yayınları.

-----, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK yayınları.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: TDK yayınları.

I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında sunulan Bildiri, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara.